
Skotse predikante en die geestelike bearbeiding van die Voortrekkers

J W Claasen

Universiteit van Zoeloeland

Abstract

Scottish clergymen and the ministering to the Voortrekkers

Scottish clergymen viewed the migration from their Cape parishes with real concern. They sincerely believed that, despite miserable conditions on the frontier, it was better to stay under the British flag than to emigrate to an unknown wilderness. As British citizens, it would have been strange for them fully to identify themselves with the grievances and aspirations of the Voortrekkers. On the other hand, countrymen like Livingstone accused the Scottish ministers of collaborating with the Voortrekkers. Despite sporadic attempts they, like the Cape Church, failed to minister to the spiritual needs of the Voortrekkers comprehensively; especially with the exodus at its height. The presence of Scottish clergymen in the Cape Church was not a major cause of the Groot Trek.

Gedurende die tydperk 1818 tot 1836 het verskeie Skotte die leraarskorps van die Kaapse Kerk versterk. Op vele terreine van die kerklike lewe het Skotte leiding geneem en was hulle direk betrokke by die neem van etlike verreikende besluite. Die oorsaak van die Groot Trek en 'n evaluering daarvan val buite die gesigsveld van dié artikel. Die fokus val hier op die Skotse predikante se houding ten opsigte van die bearbeiding van die Voortrekkers en hulle aandeel in die geestelike versorging van dié mense wat baie van hulle oud-lidmate ingesluit het.

1. GEMEENTES SWAAR GETREF

Die meeste Voortrekkers was afkomstig uit gebiede waar Skotte die Woord bedien het (Stodart 1983:52; vgl Van Niekerk 1966:78). Hier dink ons aan Colesberg (ds Thomas Reid), Graaff-Reinet (ds Andrew Murray), Cradock (ds John Taylor), Beaufort-Wes (ds Colin Fraser), Uitenhage (ds Alexander Smith), Glen Lynden (ds Alexander Welsh) en Somerset-Oos (ds George Morgan). Magtelos moes hulle toekyk hoe talle lidmate hulle gemeentes verlaat (Dreyer 1936:371; Graaff-Reinet 1838b:21; 1838b:27-28; 1845:208-210; Basson 1973:22-30; Moorrees 1937:700; vgl Van Niekerk 1966:187). Louis Tregardt het op 'n tydstip in die distrik Somerset-Oos geboer (Böeseken 1983:38). Piet Uys was van Uitenhage (Muller 1977a:162),

Sarel Cilliers weer van Colesberg-omgewing (De Jongh 1987:50, 52; Spoelstra 1963:88), terwyl A H Potgieter en sy neef 'Lang Hans' van Rensburg uit die Cradock-distrik noordwaarts getrek het (De Kock 1976:634-635,835-836). Voortrekkerleiers soos Andries Pretorius en Gerrit Maritz was afkomstig uit die omgewing van Graaff-Reinet (Muller 1977a:162, 168; vgl Colonial Office = CO 1836:3). Ds Andrew Murray het gepoog om die einste Maritz te oorreed om nie te trek nie. Toe dit tevergeefs blyk te wees, het hy Maritz se eggenote tot ander insigte probeer oorreed. Hierop het die kortgebonde Maritz ds Murray summier sy huis belet (Thom 1947:73-74). Om die uittoeg te probeer stuit, het die koloniale regering hom selfs tot die leraars van die Kaapse Kerk gewend (CO 1838; *The Graaff-Reinet Advertiser*, bl 3; Gerdener 1934:13; Stodart 1983:64-65,75). Die Skotse leraars het in die regering se besorgdheid gedeel, veral omdat hulle gevrees het dat die trekkers godsdienstig vervreemd sou raak deurdat hulle hulleself buite die bedieningsveld van die kerk geplaas het.

Die eksodus uit ds John Taylor se gemeente in Cradock het op 'n tydstop kritieke afmetings aangeneem. 'I have reason to fear that those who have left the Colony and many others are apparently about to leave it, will bring ruin and misery on themselves and also those who remain on the Frontier unless something be soon done to cause the present unhappy excitement to subside' (CO 1836:3). Taylor het die wydverspreide onsekerheid oor grondbesit wat by die boere bestaan het, in gedagte gehad. Die probleem het ingekom by die oorskakeling van die ou lenings-plaasstelsel na erfpag. Dit het soms baie lank geduur voordat opgemete plase aan die boere wat reeds daarvoor betaal het, oorgedra is. Hieroor was daar heelwat ongelukkigheid (Muller 1977b:72; Hopkins [1968]:32; vgl De Jongh 1987:19-20; Stodart 1983:47, 62). Ds George Morgan se gemeente is ook deur die grootskaalse emigrasie geraak. In sy eie handskrif lees ons in die verslag van godsdienste van Somerset-Oos vir die jaar 1838 dat verskeie 'huisgezinnen uit deze gemeente zijn binnen het laatste jaar naar de binnenlanden vertrokken, doch de emigratie zucht is hier tot nog zoo sterk niet geweest als in eenige der naburige gemeenten. De Heere behoede ons land voor verdere dwaling en schenke ons voorspoed, heil en vrede' (Dreyer 1936:371). Dit is na alle waarskynlikheid ds Morgan se persoonlike opinie en dui daarop dat hy nie met die trekbeweging gesimpatiseer het nie. Ds Fraser het sy bes probeer om lidmate in die Beaufort-distrik van hulle trekvoorneme te laat afsien en was volgens sy mening taamlik suksesvol daarin (Boucher 1969:42).

2. 'N SKERP SINODALE ANTWOORD

Die Kaapse Kerk se sinode van 1837 het in sy herderlike brief met droefheid van die trekbeweging kennis geneem. 'Te regt bedroeft zich de Synode over den tegenwoordigen toestand van zoo vele Ledematen der Hervormde Kerk, die hunne haardsteden en altaren hebben verlaten, zonder eenen Mozes en Aäron de woestyn introk-

ken, en sonder belofte of aanwysing thans een Canaän voor zich opsoeken.' Die sinode wys verder ouers op hulle doopbelofte en herinner hulle aan die belydenis wat hulle afgelê het, vermaan hulle om

onderworpen te zyn aan hen, die God over hen gesteld heeft als Zyne dienaars, en met allen aandrang te bidden, dat deze het wereldlyke zwaard met geregtigheid en bescheidenheid mogen dragen. Het is toch laakbaar dat men de Overigheid verge, dat deze zich uitsluitend naar onzen zin en belangen schikke, daar zy zelve bovendien in afhankelijkheid van hoogere magten zich gedragen moet, en veeltyds naar ontwerpen handelt, welke betrekking hebben op het algemeene welzyn en die de toekomstige welvaart van het land verzekeren....de Alleenheerscher der wereld, gebruikt vorsten en natiën dan eens om volken en landen te zegenen, dan weder om ze te beproeven en te doen ontluiken, of ook wel om ze te tuchtigen en te straffen.

(Nederduitsche Hervormde Kerk 1837:2)

Hierdie herderlike brief wat deur ds T J Herholdt van Stellenbosch opgestel is, is met 'n groot meerderheid van stemme goedgekeur. Ds Andrew Murray was die moderator en sy Skotse landgenoot, dr William Robertson, die skriba van dié sinode. Onder die twee-en-twintig aanwesige predikante was elf Skotte. Twee, George Morgan en Henry Sutherland, het teen die herderlike brief se opmerkings oor die Voortrekkers beswaar aangeteken. Na hulle mening was dit 'politieke zaken'. Een van die goewerneur se verteenwoordigers by die sinode, kommissaris-politiek D F Berrangé, was dit met hulle eens. Twee ander Kaapse leraars, di G W A van der Lingen en H A Moorrees, het dié brief in sy gehele onaanvaarbaar gevind en daarteen gestem (Dreyer 1929:1-6). Myns insiens word daar te veel gemaak van die Skotse aandeel in die negatiewe houding ten opsigte van die Voortrekkers in dié sinode (vgl Van der Watt 1977:12-13; Wilson & Thompson 1986:407; Stodart 1983: 67, 69, 93). Hulle het maar 'n stemkrag van 25% gehad. Verskeie Hollandssprekende predikante en ouderlinge het ook vir die herderlike brief gestem wat, soos reeds vermeld, deur 'n landgenoot van hulle opgestel is. Nie-Skotse leraars soos A Faure, T J Herholdt en P E Faure het nie begrip vir die trekbeweging getoon nie (Dreyer 1929:9, 132; Oberholster [1964]:19; Engelbrecht [1957]:116; Scholtz [1958]:10; Dreyer 1932:54; Stodart 1983:59, 64, 70; Spoelstra 1963:101).

3. 'N VERMANENDE GEMEENTEBRIEF

Gedurende 1838 het ds Robertson (1838:9-10) in 'n gedrukte brief aan sy gemeente sy diepe besorgdheid uitgespreek oor diegene wat die Kaapkolonie verlaat:

Gy verwacht, ongetwyfeld, myne vrienden, dat ik u, in deze merkwaardige tyden, in eenen brief als deze, myn gevoelens zal mededeelen aangaande de begeerte, welke velen aan den dag gelegd hebben, om het land hunner geboorte te verlaten, en zich naar andere gewesten onder een woest en heidensch volk, ter woon te begeven. Reeds meermalen, in verscheidene gedeelten myner gemeente, heb ik myn hart hieromtrent ontlast. Gy weet dat ik u op het ernstigst geraden heb, om u aan het genot van Christelike instellingen, en de voorregten eener beschaafde en geregelde regering niet te onttrekken; en dat ik u de gevolgen eener tegenovergestelde handelswyze getrouw onder de aandacht gebragt heb. – De droevige ondervinding heeft nu, heelaas! genoegzaam geleerd, dat de vreeze die ik koesterde, niet ongegrond was, en dat de gevaren die ik voorspelde, niet enkel voortbrengsels myner verbeelding geweest zyn. Aangenaam is het my dat zoo weinigen myne Gemeente tot nog toe verlaten hebben, en gaarne wil ik hopen, dat gy in de treurige gebeurtenissen, welke reeds plaats gevonden hebben, Gods afkeuring van het geheele plan bespeuren zult, en dat, voortaan, niemand uwer gedachte zal willen koesteren van zichzelf en de zynen aan zoo groot gevaar bloot te stellen; of zich aan eene gegronde beschuldiging van ondankbaarheid jegens de Goddelyke Voorzienigheid onderwerpen, door ontevreden een land te verlaten, hetwelk God met burgerlyke en Godsdienstige voorregten boven zoo vele landen gezegend heeft. Vreest God; eert de Overheid; weest eensgezind; leeft in vrede: en de God der liefde en des vredes zal met ulieden zyn.

Die brief is geskryf na die tragiese moorde in Februarie 1838 by die Bloukrans- en Boesmansrivier waartydens meer as 500 mense hulle lewens verloor het (Muller 1977a:167). Robertson het reeds vir 'n geruime tyd in sy gemeente openlik verklaar dat diegene wat beplan om te trek, 'n dwase besluit neem (Preller 1940:459). Robertson identifiseer ook terugslae wat die trekkers getref het, as die straffende hand van God. Hierdie opmerking kan as onsimpatiek en selfs ongevoelig vertolk word. Robertson spreek ook in sy brief kommer uit oor die primitiewe leeftoestande van die trekkers en die verlies aan gereelde godsdienstbeoefening.

4. GEBREKKIGE RINGSINISLATIEWE

Tydens die sitting van die ring van Graaff-Reinet in 1838 het afgevaardigdes van Colesberg twee vrae voorgelê:

Hoe men handelen moet met diegenen die de Colonie verlaten hebben, en boven een jaar ver buiten de grenzen wonachtig [sic] zijn geweest, indien de zoodanigen terugkeren en de voorregten der Kerk eischen zouden....Hoe men handelen moet met diegenen die alhier tot Ledematen aangenomen zijn geworden, en nog aan de Hervormde Kerk gehecht zijn, die door armoede en andere oorzaken zijn genoodzaakt buiten de limieten der Gemeente te zwerven of te wonen?

(Graaff-Reinet 1838a:123)

Die predikantskomponent by dié ringsitting was 100% Skots. Op voorstel van ds Fraser het die ring besluit dat

de Rings Vergadering zich bezwaard vindt wegens die bijzondere en ongehoorde omstandigheden waar in de bewoners van de gewesten aan de Noorde zijde der Oranje Rivier en buiten de grenzen der Volkplanting gelegen, zich bevinden om een algemeenen Regel voor te schrijven waarnaar men behoort te handelen in ieder geval 't welk zoude kunnen gebeuren, maar dat de Vergadering iederen Kerkenraad recommendeert om in elk bijzonder geval van dien aard waarop gedoeld word te handelen zoo veel als mogelijk met grootste voorzigtigheid en tevens met Christelike toegevendheid, overeenkomstig met de bestaande wetten en gebruiken der Kerk.

(Graaff-Reinet 1838a:123-124)

Wat betref die geestelike versorging van die *uitgewekenen*, het die sitting van die Graaff-Reinets ring in 1839 nie konkrete positiewe resultate opgelewer nie. Ouderling C Hattingh van Cradock (ds Taylor se gemeente) vertel 'n jaar later van sy gewaarwordinge by dié ringsitting. 'Op den 25ste November 1839, met de Ringsvergadering te Graaff-Reinet zijnde, bespeurde ik, dat er zeer weinig of ten minste eene zeer flauwe belangstelling en ontferming bestond, wegens die geestelike behoeften mijner *uitgewekene* Landgenoten, en dat zyl [sic] gevolglik van dat oord, weinig assistensie konden verwachten.' Hy het toe besluit om op eie inisiatief saam met twee van sy bure die trekkers te gaan besoek. Gedurende die besoek het hy verskeie godsdienstige byeenkomste gehou en met droefheid bespeur 'hoe weinig de Herders genegen waren hunne afgedwaalde kudden te hoeden.' Ouderling Hattingh en sy geselskap is telkens met groot blydskap ontvang (Dreyer 1929:34-35). Voorwaar 'n beskamende voorbeeld vir die ringsleraars!

In 19 Oktober 1840 het ds Thomas Reid by die ring van Graaff-Reinet toestemming gevra om aan die *uitgewekenen* 'alleenlik het Evangelie onder dezelve te verkondigen' (Graaff-Reinet 1838a:148). Die ring het hierteen geen beswaar gehad

nie, mits dit in ooreenstemming met die landswette geskied (Moorrees 1937:697). Die volgende dag het ds John Taylor die vergadering ingelig dat die goewerneur toestemming verleen het dat hy die *uitgewekenes* kan besoek. Gevolglik het hy ringsleraars versoek om gedurende sy afwesigheid van drie maande in sy gemeente uit te help. Die ringsvergadering 'toon den hartelĳk belang te stellen' in die 'geestelĳk welvaart' van die *uitgewekenes* 'en den vurige wensch te koesteren dat het Evangelie onder hen mogte verkondigd worden. Doch zoo vele zwarigheden worden geopperd tegen het bewilligen van het verzoek van den Wel Eerw Heer Taylor, in den vorm waarin dezelve voorkomt, dat er eindelijk besloten word om de beslissing van de zaak tot morgen uit te stellen'. 'n Gewigtige saak vir die ring was dit inderdaad. Na 'n lang diskussie op 21 November 1840 het die ring beslis dat ds Taylor toegelaat sal word om te vertrek op die uitdruklike voorwaarde dat 'zijn Wel Eerw. aan deze Vergadering de verzekering zal geven dat hij aldaar de Heilige Sakramenten niet zal uitdeelen, noch ledematen aannemen' (Graaff-Reinet 1838a: 149-152).

Taylor het die Kaapse regering reeds in 1839 genader oor die moontlikheid om diegene te besoek 'who were & still consider themselves members of my congregation residing beyond the Orange River'. Die goewerneur was egter nie genee om toestemming te verleen nie. Die probleem was dat, indien Taylor dit in sy amp telike hoedanigheid as leraar van Cradock sou doen, 'conclusions might be drawn from such a measure contrary to the views & wishes of Government'. In 'n brief, gedateer 13 Oktober 1839, verseker Taylor die goewerneur dat dit 'n nie-amp telike besoek sal wees en dat die sakramente tydens so 'n besoek nie bedien sal word nie. 'Rest assured, if I go, my sole object is to induce the people to frequent the Church more frequently than they have done & to use the outward means for the promotion of their Spiritual welfare' (CO 485 1839:1).

Dit is insigwend dat ds Taylor eie inisiatief aan die dag gelê het in sy voorgenome besoek aan die Voortrekkers. In September 1840 het hy het die Kaapse owerhede weer om toestemming genader, nadat persone uit die trek van A H Potgieter hom twee keer versoek het om hulle te kom besoek en die sakramente te bedien.

As I have been always strongly opposed to the Emigration, I do not consider it my duty to go and reside among them as their MinisterShould Government consider it expedient to give me permission to go, my intention is to attend duly to my ministerial duties and to have nothing to do with Politics...I should willingly comply with their request, as I trust that through the Divine blessing such a visit would be very beneficial to many....I am aware that this subject is attended with

many difficulties and not wishing to embarrass Government in the present state of things, I have considered it necessary to state the case privately.

(CO 1840; vgl Preller 1940:460-461)

In November 1840 het goewerneur Napier dit goedgekeur dat Taylor die 'Emigrant Farmers' kan besoek. Hy is ook toestemming verleen om die sakramente te bedien (Dreyer 1929:31; vgl *De Kerkbode* 1927:452-453)! Dreyer meen dat Taylor se voorgenome besoek nooit gerealiseer het nie (*De Kerkbode* 1927:453). Tog lyk dit of dit wel plaasgevind het. Skynbaar het Taylor wel getalm, want op 31 Julie 1841 besluit die kerkraad van Cradock dat ds Taylor die 'Emigranten' so spoedig moontlik moet besoek om uitvoering te gee aan die besluit geneem op die vorige jaar se ringsitting (Cradock 1841:140). The *Graham's Town Journal* van 16 Junie 1849 stel dit pertinent dat ds Taylor wel uitgewekenes oorkant die grens geestelik versorg het (Van der Watt 1977:17-18; vgl Du Toit 1947:470-471). Die Voortrekkerleier A H Potgieter het in September 1850 die volgende oor ds Taylor op te merk:

Wy kunnen niet voorbygaan onze openhartige dankbetuiging te doen aan de W. Ed. heer Tylort, die de eerste oog van medelyden heeft gevestigd op ons arme herderlooze kudde; wy beschouwd de Heer Tylort als de eerste belangsteller in ons gebreeken omtrend de godsdienst; wy weten dat hy in zyne gebeden veel aan ons heeft gedagt, en zelve den Ewd. Zynode van die Kaap de Goede Hoop heeft voorgesteld de noodzaaklykheid ons te bezoeken met een Kommissie van Leeraren.

(Pretorius & Krynauw 1949:57)

In teenstelling met ds Taylor lewer die geskiedenis tot dusver geen bewys dat ds Reid se beplande besoek aan die Voortrekkers wel gerealiseer het nie. Scholtz (1956:26) reken dat dit nooit plaasgevind het nie. Reid het wel gedurende Oktober 1842 in regter William Menzies se geselskap die gebied oorkant die Oranje besoek (vgl Boucher 1969:43). Menzies, soos ds Reid 'n Skot (Beyers 1977:601), was 'n regter van die rondgaande hof wat op dié tydstip op Colesberg in sitting was. Noord van die Oranje by die Riet-, Modder- en Caledonriviere was daar twee groepe trekkers. Die een groep onder leiding van Michael Oberholster was die Kaapse regering goedgesind, terwyl 'n tweede groep met Jan Mocke as leier sterk anti-Brits was (Beyers 1977:602). Menzies het van Oberholster berig ontvang dat Mocke van plan was om op 24 Oktober 1842 die gebied noord van die Oranje as 'n republiek te proklameer. Ten einde Mocke voor te spring, steek Menzies die Oranjerivier oor

en op 22 Oktober annekseer hy op eie inisiatief die gebied as Britse grondgebied. Verskeie trekkers het by dié geleentheid die eed van getrouheid aan die Britse kroon afgelê (Chase 1968:258-260). Twee dae later steek Menzies weer die Oranje oor en ontmoet 'n ontstoke Mocke vergesel van ongeveer 400 gewapende ondersteuners. Ds Reid het Menzies op dié oortog vergesel. Reid het die gespanne byeenkoms op versoek van Menzies met 'n lang gebed begin. Menzies het die omgekrapte trekkers gewaarsku dat hulle steeds Britse onderdane was (Chase 1968:261-263). 'Great Britain will enforce her laws in and out of the Colony; sooner or later you must suffer' was onder andere sy woorde (Chase 1968:263). Reid het ook aan die heftige debat deelgeneem, maar skynbaar nie kant gekies nie (vgl Breytenbach [1958]:430; Chase 1968:261). Of ds Reid se teenwoordigheid by dié omstrede gebeurtenis die beeld van die Kaapse Kerk by sommige trekkers ten goede gestrek het, is sterk te betwyfel!

Hoewel dit moeilik is om direk aan te toon, het die onsimpatieke sinodale herderlike brief van 1837 waarskynlik 'n beduidende rol gespeel in die besluit van die ring van Graaff-Reinet om lidmate wat buite die Kaapkolonie woonagtig was, in der waarheid onder tug te plaas. Leraars is uitdruklik verbied om sakramente aan hulle te bedien (vgl Basson 1973:11-12). Die Kaapse regering kan nie vir hierdie ringsbesluit verantwoordelik gehou word nie, aangesien die goewerneur ds Taylor se voorgenome bediening van die sakramente in orde gevind het (Engelbrecht 1953:54). Die ring het egter 'n stokkie daarvoor gestee. Die presiese rede vir dié besluit is nie duidelik nie, maar dit hang waarskynlik saam met die gedagte dat die trekkers gesien is as ontevrede opstandelinge teen 'n wettige owerheid (Van der Watt 1977:18). Moontlik het kerkregtelike oorwegings ook 'n rol in die ringsbesluit gespeel. Hier dink ons aan sake soos gemeentegrense en die uitoefening van die opsig en die tug. Die uiters ongelukkige en 'ongevoelige' (Van der Watt 1977:19) besluit van die ring van Graaff-Reinet versterk die siening dat die Kaapse Kerk op daardie tydstip maar taamlik apaties jeens die Voortrekkers gestaan het.

'n Ander belangrike faktor wat in aanmerking geneem moet word is die Skotse agtergrond van die Graaff-Reinette ringsleraars. In die *Church of Scotland* het dit gereeld gebeur dat ongesensureerde lidmate op sekere gronde deelname aan die sakramente geweier is. Plaaslike kerkrade in Skotland het streng dissipline uitgeoefen oor wie wel die sakrament waardig was. So het daar 'n praktyk ontstaan waar die waardiges voor die nagmaal 'n *token* ('n tipe toegangskaartjie!) ontvang het. Dit moes hulle na die diens saambring om aan te dui dat 'they are in good standing as communicants and in a state of grace' (Louden 1963:68). Hierdie Skotse gebruik verskil duidelik van die gereformeerde tuguitoefening waar alleenlik gesen-

sureerde lidmate die bediening van die sakramente ontsê word. Moontlik kan die Graaff-Reinetse ring se weerhouding van die bediening van die sakramente aan die *uitgewekenen* in dié konteks vertolk word.

Die ring van Graaff-Reinet het eers weer in 1844 ernstige aandag aan die geestelike nood van die emigrante geskenk. In 1844 het ds W A Krige as nuwe leraar van Victoria lid van die ring van Graaff-Reinet geword (Graaff-Reinet 1838a:182). Ds Krige het baie simpatie met die geestelike nood van die trekkers gehad en by die ringsitting van 1844 voorgestel dat die ring 'een brief aan de Uitgewekenen woonachtig tusschen de Groote Rivier en Potchefstroom zou adresseeren, hun toestand als verstoken van de genademiddelen beklagende en terselfdertijd te vernemen wat hulp zij geven zouden bij wijze van voorspanning zoo een Leeraar van den Ring ze zou kunnen bezoeken.' Die volgende dag is die voorstel, soos gewysig deur Thomas Reid, deur die ring aanvaar. Daarvolgens word die hele aangeleentheid in die hande van die ringskommissie onder voorsitterskap van ds Fraser gelaat. Die ringskommissie moes in korrespondensie tree met die *uitgewekenen* asook die Kaapse regering oor ds Krige se voorstel (Dreyer 1929:74-75). Enkele trekker-groepie het negatief gereageer op hierdie ringsinisiatief. Kommandant Mocke van Modderivier het sy oud-leraar, ds Fraser, verwyt dat hy hulle vergeet het en het die ring se aanbod van die hand gewys – 'het speyd mijn, mijnheer, dat UE. niet eerder aan uwe oude vrienden heef gedag, als oud leeraar zijnde' (Dreyer 1929:78-79).

Ten spyte van dié teenstand het die ringsbyeenkoms van 1845 besluit om 'n afvaardiging na die Voortrekkers te stuur. Die ringsafvaardiging sou bestaan uit di Fraser, Krige en ouderling B J J Burger. As gevolg van die oorlogstoestande wat in sy omgewing geheers het, kan Burger egter nie gegaan het nie. Fraser het om dieselfde rede kop uitgetrek. 'I have resolved to remain at home until the Kafir War is past!!!' (Graaff-Reinet 1846:335-336; Dreyer 1929:80-82). Ds Krige het toe alleen op 8 Mei 1846 vertrek. Tydens sy besoek aan die trekker-gemeenskappe het ds Krige die Woord drie maal per week bedien, ongeveer tagtig kinders gedoop en gereeld huisbesoek gedoen. Die reis het ongeveer vyf weke geduur. 'n Insiggewende opmerking in ds Krige se verslag van die besoek is: 'Het Avondmaal is volstrekt niet bediend geworden' (Dreyer 1929:82-85). Steeds het die ring van Graaff-Reinet dus 'n vorm van tug op die emigrante toegepas!

'n Verandering van gesindheid tree eers later by die ring in. In die notule van die vergadering van die ring van Graaff-Reinet, gehou op 11 Oktober 1848, lees ons dat die vorige ringsbesluit waarin ds Taylor verbied was om die sakramente te bedien, 'thans van geene kracht meer te zyn' (Graaff-Reinet 1848:206). Ds Murray het dié inisiatief geneem om die ring te oorreed om sy besluit van November 1840 te herroep (Oberholster [1964]:48; Stodart 1983:91).

In Junie 1847 het die bekende David Livingstone wat toe sendeling in Noordwes-Transvaal was, 'n brief aan Andrew Murray gerig waarin hy hom vra om sy invloed by die 'emigrants' te gebruik en verder bygevoeg:

We all belong to one army; all fight one side. You however belong to Regiments of Line and we are like the Rifle Brigade scattered in over the ground still occupied by the enemy....If you can assist the emigrants by means of tracts, perhaps a letter to some of them, by whom you are known in commendation of the doctrine taught in them, will ensure their favourable reception....I hope you will not refrain using your influence with the emigrants I have mentioned from an idea that you have none. They speak of you with great affection and respect, and I am sure whatever and whoever you might recommend would be favourably received.

(Murray-stukke 1847a)

5. SINODALE DEPUTASIES

Op 7 Julie 1847 besluit die kerkraad van ds Colin Fraser (Beaufort-Wes) om die eerskomende sinode te versoek om 'den toestand der uitgeweken Broeders tusschen Riet Rivier en Portnatal in overweging te nemen ten einde maatregelen te beramen ter hunnen voorziening met Leraars en Schoolmeesters' (Beaufort-Wes 1847:177). Die sinode van 1847 het na 'n bespreking van hierdie beskrywingspunt en 'n verslag van ds Krige se sending eenparig besluit

dat namens de Synode eene Commissie worde benoemd om de uitgewekenen te bezoeken, met volle magt, om alle zoodanige maatregelen in vereeniging met hen te nemen, waardoor in hunne geestelijke behoeften op eene geregelde wijze kan worden voorzien; – dat die Commissie thans worde benoemd, dat dit aan de Emigranten worde medegedeeld, en wanneer zij zich bereidwillig verklaren die Commissie behulpzaam te zijn om derwaarts te komen, dezelve hare taak alsdan volbrengende.

As lede van die kommissie is aangewys di J F Berrangé (Richmond) en A Murray (Graaff-Reinet) en ouderlinge B Pienaar (Richmond) en D J de Wit (Victoria). Ds Berrangé het gevra om verskoon te word en in sy plek is ds PK Albertijn van Prins Albert aangewys. Ds Murray wat aanvanklik ook versoek het om verskoon te word, het toe wel ingewillig om op hierdie belangrike sending te vertrek. Op sy voorstel het die sinode besluit om 'n genoegsame voorraad Bybels, Nuwe Testamente, Psalmboeke en traktaatjies tot beskikking van die kommissie te stel (Handelingen 1847:272-273, 298; vgl Dreyer 1929:90; Murray-briewe 1847:85).

Ds Murray was deeglik bewus van die groot verantwoordelikheid wat op hulle skouers gerus het. Hy het met Abraham Faure, scriba synodi, in verbinding getree oor bepaalde kerkregtelike kwessies wat moontlik tydens die besoek ter sprake kon kom. 'Should we in any case appoint Church Wardens where there is a prospect of establishing congregations?' Faure se antwoord hierop was: 'Zeer zeker, want daardoor zal de zaak beter worden bevorderd'. Murray se tweede vraag was: 'Would you approve of Baptizing Children without Sponsors whose Parents, provided they are members, have only been married by a layman?' Faure se raad was dat dit in die belang van die kinders was dat 'n nuwe huwelik gesluit word, daar sodanige huwelike geen erkenning in die kolonie geniet het nie. Erflatings kon ook in gedrang kom by huwelike wat nie deur die owerhede erken is nie. 'Would you advice us to administer the Lord's Supper to such as in the judgment of charity may appear fit persons, and desirous of receiving it.' 'Gewis zoude ik u raden het avondmaal aan de zoodanigen te bedienen. Hoe lang tog zyn ze niet verstoken geweest van dit Genademiddel!' 'n Verdere vraag van ds Murray was: 'Should we receive young persons who may be any way qualified as members of our Church? Also where should the Register of members be deposited?' Hierop het Faure geantwoord: 'Ik zoude ze aannemen & ook voorstellen, & gelyk tegenwoordig by ons alhier geschied, na de voorstelling een Certificaat even ter hand stellen dat hy tot Lidmaat is aangenomen. Waar kerkeraden zyn aangesteld zoude ik een afschrift voor het Register onder hunne bewaring laten, & het Register zelf by de terugkomst der Commissie naar den Archivarius Synodi opsenden.' Ds Murray se laaste vraag was: 'Should we solemnize marriages if requested, and in the opportunity of proclaiming banns three times tho' perhaps not on three Sabbats?' 'Zeer zeker, na drie malige afkondiging, al is welk niet op drie Sabbathen'. Faure het Andrew Murray verseker dat die sinode volle mag aan die kommissie verleen het 'alles daar te doen & te regelen, waardoor de belangen van Godsdienst & kerk bevorderd zouden kunnen worden' (Murray-stukke [1847]; 1848c:1-3).

Aan die einde van 1847 het ds Murray per brief in verbinding met majoor H D Warden, Britse verteenwoordiger (resident) in Bloemfontein, getree en hom die doel van hulle voorgenome besoek meegedeel – 'to visit the Farmers between the Orange River and the Drakensberg, to preach the Gospel among them and to devise means for a more regular supply of Gospel ordinances in those parts for the time to come'. Ds Murray wou daarby verneem of Warden enige besware daarteen gehad het (Murray-stukke 1847b). Majoor Warden het met groot verwagting na die besoek uitgesien.

I have long been of opinion that a few Clergymen of the Dutch Reformed Church could effect more towards the peace and order of this part of the Country than the presence of a thousand troops. The little sprinkling of intelligent & respectable persons over the Borders is lost in the Mass of ignorance which so sadly predominates and much must be done here to place the rising generation on a footing with that in the Colony.

(Murray-stukke 1848a)

Sonder ouderling De Wit wat weens die ongesteldheid van sy leraar die reis nie kon meemaak nie, het die sinodale kommissie op 3 Maart 1848 vanaf Richmond vertrek. Tydens die uitgebreide reis van drie maande is 'n nuwe gemeente (Rietrivier, later Fauresmith) gestig, kerkraadslede verkies en bevestig, die Woord en die doop bedien en talle paartjies in die huwelik bevestig. Die doop is aan meer as 800 kinders bedien. Slegte weer en 'n gebrekkige belangstelling het verhinder dat die nagmaal gevier kon word. Die sinodale afvaardiging is meermale met hartlikheid en dankbaarheid ontvang en byeenkomste is in groot getalle bygewoon. Teenstand was daar ook. By Modderrivier het die deputasie verneem van 'Emigranten die teen die maatregelen van ons geëerbiedigd Gouverneur zijn, verklaard hadden, niet te zullen gedoogen dat zij hare reis verder voortzette, of ten minste niet toe te laten iets verder te verrigten' (Dreyer 1929:91-105; vgl *De Kerkbode* 1921a:405-409; 1921b:438-441; 1921c:472). Die deputasie se weiering om kinders te doop van ouers wat deur 'Boeren landdrosten' in die huwelik bevestig is, het by sommige trekkers groot teleurstelling veroorsaak (Preller 1938:158-159).

In Winburg het die besoek van die afvaardiging ook weerstand ontlok. In 'n insiggewende brief waarop die outeur van dié artikel onlangs afgekom het, skryf ds Murray aan sy eggenote:

From letters and conversations we have had we are now to meet difficulties and opposition – not so much on our account, but through general and great disaffection to the British Gov[ernment]. One Commandant has returned the Intemation [sic] of the Church being held at Mooi rivier with an insolent letter from himself, saying that as we appear not to acknowledge the power of Staatschapy [sic] to Govern he is assured the Landdrost of Mooi[rivier] will not permit us to proceed. We have however secured wagons [sic] and oxen from some kind friends here for the whole journey and intend DV proceeding on Monday. One old Church Warden on occasion of the nomination of new ones in this place wished to oppose our doing and saying any thing in the congregation until the opinion of the majority should be

taken. This Idea we spurned with contempt telling him what stands in Mark 16 v15, 16. – He left the place immediately, as is strongly suspected to raise opposition. We are still well attended by all who are friendly to Gov[ernmen]t, but many disaffected will not come and thro' fear keep others back. Indeed it is most difficult to get intimations sufficiently circulated. If we were cowardly we would have turn [sic] back, but in the name and strength of the Lord of Hosts we go forward, although we have to wait a week at each place to get notions sent around and give the people time to convene – You must not from the above think that we are in any personal danger. The worst of them have not thought of doing us any injury or violence, but merely preventing our doing any thing among the people – as they boast of their opposition to Government and all connected with it. The new Magistrat [sic] of Winburg viz Th[oma]s Biddulph is to be here very soon and it is thought that Major Warden may need a small Military force when he comes to swear him in. I beg you will not mention much of the above opposition to our work as you will know how people in G.[raaff] R.[eine]t exaggerate as well as north of the Orange River.

(Marquard-familie 1848:1-3)

Teenkanting moes die afvaardiging seker ook te wagt gewees het, want kort voor hulle vertrek uit die Kaap in Februarie 1848, het sir Harry Smith die gebied tussen die Oranje- en Vaalrivier en die Drakensberge as die Britse Oranjerivier-Soewereiniteit geannekseer. Dit was natuurlik 'n kwaai terugslag vir die trekbeweging (Muller 1977a:179-180). Die aankoms van ds Murray in Potchefstroom in April 1848 as deel van die sinodale afvaardiging is met groot agterdog deur een van sy oud-lidmate, die Voortrekkerleier Andries Pretorius, bejeën. Hierdie agterdog het sy oorsprong in die beskouing dat die Kaapse kerkafvaardiging deur sir Harry Smith as politieke agente gestuur is om versoening tussen die Voortrekkers en die Britse owerheid te bewerkstellig. In die lig hiervan was Pretorius onwillig om sy invloed te gebruik om kerkbyeenkomste vir ds Murray-hulle te reël. Dit het kwaai oorreding van die kerkafvaardiging gekos om die trekkers te oortuig dat hulle deur die sinode afgevaardig was en dat sir Harry Smith nie agter hulle besoek gesit het nie. Kerkbyeenkomste is toe gereël vir die tydperk van 15 tot 19 April 1848 (Liebenberg 1977:290; vgl Preller 1940:395; *De Kerkbode* 1921c:471-472; Claasen 1981:92). Die kommissie het herhaaldelik ontken dat hulle sending polities-geinspireerd was (Sinodale Kommissie 1848:81-82).

In 'n brief (4 Augustus 1848) aan Abraham Faure het Andrew Murray as lid van die sinodale kommissie, die volgende oor die *uitgewekenes* op te merk: 'If I am not altogether mistaken – many of them wished to fear God, and honor their Jesus, but you know they are ignorant and timid – and the fear of losing their property has doubtless induced them to take part in those measures from which they would other-wise have felt an utter aversion.' As 'n nagedagte voeg Murray by: 'I still regret that we have taken no notice of Major Warden's attention to us. Would it be irregular to note my thus repeatedly expressed regret at the end of the report' (Aktuaris 1848:82). Waarskynlik het Murray-hulle besluit dat ten einde enige reperkussies te vermy, hulle kontak met Britse amptenare tot die minimum moes beperk. Ds Murray se politieke simpatie skemer wel deur in 'n opmerking oor trekkers wat hulle by die Riet- en die Sandrivier ontmoet het. 'Many of them wished to fear God and honour the Queen' (Stodart 1983:92). In hulle verslag konkludeer die sinodale afvaardiging dat leraars op 'n gereelde grondslag na die *uitgewekenes* gestuur moes word om hulle geestelik te bearbei. As dit nie gedoen kon word nie, was 'n opvolgbesoek gebiedend noodsaaklik. 'Indien zulks niet plaats vindt, hare geringe pogingen ter bevordering van de wezentlijk belangen der Uitgewekenes, grootendeels vruchteloos zullen blyken te zijn' (Aktuaris 1848:80; Sinodale Kommissie 1848:66, 86).

In opdrag van die sinodale kommissie het 'n tweede deputasie spoedig gevolg. Soos in die geval van die eerste was 'n Skot lid van dié afvaardiging – William Robertson. Die ander lid was ds P E Faure van Wynberg. Soos in die geval van die eerste sinodale afvaardiging, vind die besoek van die tweede in 'n baie gespanne atmosfeer plaas. Skaars twee maande na die slag van Boomplaats vertrek Robertson en Faure uit die Kaapkolonie. Tydens dié hewige veldslag het sir Harry Smith in Augustus 1848 die kommando van die Voortrekkerleier Andries Pretorius beslissend verslaan (Muller 1977a:179). Die omstredenheid van dié kerklike missie is verhoog deur die goewerneur se bereidwilligheid om die finansiële kostes daaraan verbonde te dra. Die wa waarmee hulle gereis het is ook deur die Kaapse regering op versoek van Faure voorsien (Dreyer 1929:132). Faure en Robertson se besoek het die Kaapse staatskas £362 aan uitgawes gekos (Muller 1977b:139). Hulle het voorgestel dat hulle aanvanklik die onkoste uit hulle eie sak dra en dan by hulle terugkeer deur die owerhede vergoed word, 'apprehending it might injure the cause if the expenses were advanced by the Government' (Dreyer 1929:133-134). In die ring van Kaapstad het dié reëling probleme veroorsaak. 'n Sekere ouderling De Wet was van oordeel dat 'het allernoodzaaklikst is, aan de ledematen der Gereformeerde Kerk eene openbare verzekering te geven dat de Commissie van Predikan-

ten welke naar de Uitgewekenen staat te vertrekken daarheen gaat met zuiver kerkelijke oogmerken, en in dat opzigt onder geenen invloed hoe ook genaamd van de regeering staat' (Dreyer 1929:138-139).

Gedurende hierdie besoek is twee nuwe gemeentes (Smithfield en Bloemfontein) gestig, die evangelie verkondig, lidmate aangeneem, die doop en vir die eerste maal, nagmaal bedien. Daar is selfs Engelse eredienste vir Britse immigrante gehou (Dreyer 1929:143; Van der Watt 1977:54). Die reis het somtyds sy benoude oomblikke opgelewer. By die Sandrivier is drie van die deputasie se perde so deur 'n leeu beseer dat hulle vervang moes word. By 'n ander geleentheid het 'n geveg tussen Mosjesj en Sikonyela digby die uitspanplek van die twee here uitgebreek. Aan die begin van 1849 het die twee leraars na die Kaap teruggekeer (Dreyer 1929:142; Van der Watt 1977:54).

Faure en Robertson se ontmoeting met David Livingstone verdien hier vermeld te word. Tydens hulle besoek aan die Transvaalse trekkers het die deputasie op 19 Desember 1848 tuisgegaan by kommandant Gert Kruger op die plaas Hekpoort ongeveer 50 kilometer van Rustenburg. Die einste Kruger het tydens die besoek van die eerste deputasie hom daarvoor beywer dat di Albertyn en Murray 'n goeie ontvangs kry. Hy het daarin geslaag om baie trekkers se vooroordeel teen die deputasie se besoek af te breek (*De Kerkbode* 1921c:471). Livingstone wat baie graag 'n swart onderwyser in die omgewing wou aanstel, het verneem dat Robertson-hulle op Kruger se plaas 'n kerkdiens sou hou. Hy het toe besluit om daarheen te gaan om die deputasie te versoek om dié saak by die plaaslike trekkerleiers te bepleit (Boucher 1974:21). Robertson het sy Skotse landgenoot baie vriendelik ontvang en het namens Livingstone die versoek aan Kruger en A H Potgieter gerig (Swellendam 1858b:1-2). Die trekkerleiers was positief oor sendingwerk, maar het Livingstone daarvan beskuldig dat hy ammunisie aan swart stamme verskaf. Robertson-hulle het dit so aan Livingstone oorgedra en het toe voorgestel dat 'n ontmoeting oor die saak tussen die trekkerleiers en Livingstone gereël word. Alhoewel Livingstone daartoe toegestem het, het hy kort voor dit sou plaasvind spoorloos verdwyn. Later het dit geblyk dat Livingstone voor sy verdwyning in 'n hewige argument met enkele trekkers betrokke was (Marais 1919:189-190). Livingstone het later ontken dat hy hom uit die voete gemaak het of enigins met wapens handel gedryf het. Robertson en Faure het egter 'n ander weergawe gegee wat ooreengekom het met die van die trekkers (Schapera 1974:23-35; Swellendam 1858b:2). 'n Maand na dié voorval het kommandant Potgieter die *London Missionary Society* versoek om Livingstone onmiddellik en permanent uit die gebied te verwyder (Schapera 1974:22-23). Livingstone se verhouding met die trekkers het 'n laagtepunt bereik. Dieselfde het gegeld vir sy siening van die Kaapse Kerk (Marais 1919:192).

Livingstone het Robertson later verwyt dat hy met die 'notorious rebel', Gert Kruger, geheul ('fraternize') het en dit terwyl die liggame van Britse soldate wat in die slag van Boomplaats gesterf het, skaars koud was (Swellendam 1858c:2-3). Kommandant Kruger het deelgeneem aan die slag van Boomplaats in 1848 (Swellendam 1858b:1). Volgens Livingstone het Faure en Robertson 'on very intimate terms' met Kruger en sy mense geassosieer (Schapera 1974:32). Livingstone het die besoeke van die twee Kaapse sinodale afvaardigings só geïnterpreteer:

After many long years of entire neglect the Synod resolved to send a deputation to the Transvaal Boers who were wandering as sheep without a shepherd. The resolution to send was preceded by a discussion as to whether the object of the deputation should be the indiscriminate admission of the Boers and their children into the Church. The first deputation sent were opposed to the wholesale manufacture of Christians. The second were favourable. A knowledge of the discussion preceded both. The consequences were that the first delegation, though well known as the most pious and devoted men in the Church, was received most scurvily, and with difficulty obtained a hearing. They were even charged with heresy. The second were received as angels, and as they baptized 450 children, and received all who made a feint at answering the Catechism into the bosom of the Church by confirmation, they were regarded by the Boers as truly orthodox. The gentlemen of this second deputation then became the warm defenders of their 'converts' against the imputations of slavery and slave-hunting which followed close upon their admission into the Church. These converts besides were well known as having imbrued their hands in innocent blood, – the blood of thousands of Zulus, Bechuanas, and of some dozens of English soldiers. Is this act of the deputation of the Synod not virtually the act of the Church? Did she not thereby open her mouth and swallow innocent blood?

(Schapera 1974:87-88)

Livingstone skryf in 1851 dat die Voortrekkers gedink het dat hulle almal Christene was 'and the miserable delusion is kept up by their ministers who I am not proud to say are generally Scotchmen. I saw two of them called Faure and Robertson baptizing their children by hundreds' (Holmes 1990:36; vgl Schapera 1959:189). In 'n brief (24 Augustus 1850) aan A Tidman, buitelandse sekretaris van die *London Missionary Society*, vertel Livingstone dat kommandant A H Potgieter en sy manskappe verantwoordelik was vir die dood van twee plaaslike stamhoofde. Hy voeg toe by: 'A deputation from the Dutch Reformed Church baptized last year hun-

dreds of the children of such murderers, and some of Potgeiter's [sic] among the number' (Schapera 1961:163). Volgens Livingstone het die Voortrekkers in 1852 by sy woning ingebreek en dit geplunder. Hy het die 'Boers' wat volgens hom daarvoor verantwoordelik was, 'Dr. Robertson's dearly beloved bretheren' en 'Dr. Robertson's converts' genoem (Chamberlin 1940:177-178). Livingstone het ook beweer dat die Voortrekkers tydens 'n aanval op die Bakwena-stam in dieselfde jaar verskeie kinders buitgemaak het. Livingstone wat sendingwerk onder dié mense gedoen het, se kommentaar daaroor was: '[I]f Dr Robertson stands up for the Boers after this he deserves to be hanged' (Schapera 1959:195). Hy het Robertson daarvan beskuldig dat hy skinderstories wat hy by die 'Boers' gehoor het, versprei het (Boucher 1985:68-69). Robertson het hy as 'the Reverend slanderer' beskryf (Schapera 1974:32-33). Livingstone het in 'n brief aan Robertson sy Skotse landgenote in die NG Kerk smalend as 'canny' getipeer (Swellendam 1858c:1; vgl Marais 1919:192). Robertson het op sy beurt Livingstone daarvan beskuldig dat hy op 'n 'sneering manner' die beeld van die 'Dutch' leraars in sy boek *Missionary Travels and Researches* aangetas het (Swellendam 1858a:2; vgl Marais 1919:197).

Ten spyte van die agterdog waarmee sommige trekkers die sinodale afvaardigings waarvan die Skotte Andrew Murray en William Robertson lede was, bejeën het (Claasen 1981:58-59, 92), was daar oor die algemeen groot waardering vir hulle besoeke. In *De Gereformeerde Kerkbode* (1849c:93-95) van 10 Maart 1849 het vier briewe verskyn waarin dank en waardering aan die sinode vir dié gebaar betuig is (*De Gereformeerde Kerkbode* 1849c:77-78; 1849d:93-95; vgl Sinodale Kommissie 1848:145-156; Murray-stukke 1848b). Kommandant L R Botha wat die eerste deputasie van ds Murray soveel opdraande by Mooirivier gegee het (*De Kerkbode* 1921b: 439, 441), se houding het met die besoek van die tweede afvaardiging merkbaar versag. Robertson en Faure het 'n hartlike ontvangs op sy plaas gehad. Die erediens wat hier gehou is, is deur ongeveer 200 persone bygewoon. Tydens dié geleentheid is 29 jongmense 'tot leden der Kerk aangenomen' (*De Kerkbode* 1921c:473).

Ses kerkraadslede van Potchefstroom het hulle hartelike dank teenoor Faure en Robertson vir die besoek betuig en bygevoeg: 'Wij verzoeken de Sijnode ons toch niet te willen vergeten, maar dat onze gemeente toch altijd in verband met de Sijnode mogte staan; want al zijn wij hier buiten de grenzen der kolonie, wij wonen toch binnen het rijk van den Heere Jezus, welke zonder grenzen is' (*De Gereformeerde Kerkbode* 1849c:77). Die Voortrekkerleier Andries Pretorius het in 'n brief aan P E Faure met groot waardering getuig van Robertson se prediking, in besonder die preek met die teks:

Ik hebbe my voorgenomen niets onder u te weeten als Christus. Och, hoe schoon en zoet is ons het aandenken aan zulke leeraare, daar er maar doch alte veel zyn die het meer om de brood doet, dan uit liefde Gods. Ja! het komt hier byna niet te pas by de zoete aandenking en warme gevoelens die doorgans voor U.E.W. en Dr. Robbison [sic] alhier gekoesterd worde, want met het zien en leesen van uwe raporten die onpartydig waarheid is, word ons aller harten nog meer opgewekt tot hoogagting en liefde voor uwe Commissie.

(Pretorius & Krüger 1937:365-366)

In 1850 het Robertson by die Kaapse owerheid vir Andries Pretorius in die bresse getree nadat laasgenoemde se naam valslik met 'n opruiende brief verbind is (Midgley 1949:372). Kort na die terugkeer van die deputasie het Robertson 'n regverdiger bedeling vir die boere aan die Rietrivier wat betref die verkryging van plase bepleit. In dié verband het hy twee briewe aan die goewerneur gerig (Midgley 1949:251). In Junie 1852 het Robertson in die *Cape Monitor* die Transvaalse boere verdedig teen die aanklag dat hulle slawerny sou beoefen het (Schapera 1974:34, 87). Nadat Robertson en Faure uit sekere oorde daarvan beskuldig is dat hulle politieke handlangers van die Britse regering was, het die Transvaalse regering vir hulle 'n lansie gebreek. Die Transvaalse Volksraad het hierdie berigte as verkeerd en selfs leuenagtig uitgewys (Dreyer 1929:163-164; vgl *De Gereformeerde Kerkbode* 1849b:28).

6. PRO-BRITSE SENTIMENTE

Die suspisie jeens Robertson was weliswaar nie ongegrond nie. In 'n brief aan John Fairbairn, die redakteur van *The South African Commercial Advertiser* maak Robertson op 13 Maart 1836 melding van 'n besoek wat hy afgelê het by lidmate wat woonagtig was in die afgeleë Swartbergwyk van sy gemeente. Volgens hom het 'n trekgees hulle beetgepak (vgl Van Niekerk 1966:57), en het hy verskeie gesprekke met hulle gevoer om hulle te laat afsien van 'the foolish idea'. Sommige van die redes wat hulle aangevoer het was vir Robertson 'amusing'. Daar was allerlei gerugte in omloop dat die Rooms-Katolieke Kerk die Kaapse Kerk as staatskerk gaan vervang, dat hoë eiendomsbelastings ingestel gaan word, dat heffings op die getal vensters en skoorstene van wonings ingevorder gaan word en dat Port Natal 'n absolute paradys van lae pryse en veelvoudige jaarlikse oeste was. Baie van die voornemende trekkers in die Swartbergwyk 'have also been induced to believe that it is distinctly foretold by the Prophet Joel and also in the 24th chapter of Matthew that they are to flee to another country and that their emigration is therefore necessary for the fulfilment of these parts of Scripture' (Dreyer 1929:6-7). Hier word na Joël 2:18-32 en Matteus 24:16-20 verwys. In die Joël-gedeelte onderneem God om sy volk nie

meer tot 'n voorwerp van bespotting onder die nasies te maak nie. God belowe vrymaking, voorspoed en oorvloed vir sy kinders. In die twee gedeeltes word ook melding gemaak van die verdrukking en herstel van Jerusalem. Alhoewel die oortuigings van hierdie lidmate van ds Robertson soortgelyk is aan dié wat die latere Jerusalemgangers sou huldig, het hulle egter nie as Jerusalemgangers bekend gestaan nie. T N Hanekom was oortuig daarvan dat Robertson se ontmoeting met hierdie mense beskrywe kan word as die eerste botsing wat tussen 'n leraar en die Jerusalemgangers plaasgevind het. Die 'profetes' van die Jerusalemgangers was Mietje Gous. Sy was getroud met J M Gous wat juis uit die Swartbergdistrik van Robertson se gemeente afkomstig was (Claasen 1981:44-45, 57). Boucher (1969:22-24) reken dat die vrees vir Rooms-Katolisisme moontlik 'n groter rol gespeel het in die besluit om te trek as wat William Robertson gedink het. 'It was the actual presence of Calvinism's old enemy, rather than, as Spoelstra suggests, autocratic tendencies on the part of Scottish ministers reminiscent of presumed Catholic practices, which coloured the views of the frontier colonists' (Boucher 1969:24). Boucher verwys hier na Spoelstra se proefskrif *Die 'Doppers' in Suid-Afrika 1760-1899* (vgl Spoelstra 1963:41-42).

Robertson het die afskaffing van slawerny met die gepaardgaande verlies aan waardevolle arbeid as 'n belangrike rede vir die Groot Trek beskryf. Tog het hy in gesprekke met lidmate van die Swartbergwyk die dilemma van die Britse regering wat betref die vrylating van slawe benadruk. Volgens hom was dit net nie moontlik vir Brittanje om die eenaars van slawe ten volle vir hulle verliese wat hulle gely het met die afskaffing van slawerny, te vergoed nie (Dreyer 1929:7-8). In sy omgang met sy lidmate het Robertson as 'n kampvegter vir die Britse regering opgetree. In Junie 1838 het Robertson Fairbairn vertroulik ingelig oor die bestaan van 'n ballade waarin die draak met die Britse regering gesteek word. Volgens Robertson het die ballade 'n skadelike invloed uitgeoefen. Derhalwe het hy Fairbairn versoek om sy invloed te gebruik om die verspreiding daarvan te keer, 'but only requesting you to conceal my name, and to believe me' (MacGregor-Collection 1838:1).

In sy korrespondensie met die Kaapse regering het Robertson heelwat opmerkings oor die politieke situasie te maak (vgl Gerdener 1930:100-101; Pont 1989:665; Dreyer 1932:62). Op 14 Maart 1849 skryf hy:

As to the Emigrants beyond the Vaal River, concerning whose warlike intentions I continually see communications in some of the Newspapers, I do not doubt but there are among them some turbulent characters, but, generally speaking, I believe they are inclined for peace, and that no danger is to be anticipated from that quarter. They have some imaginary ideas of the advantages to be derived from self-Go-

vernment, but I believe that, if proper men are sent to conduct the affairs of the Sovereignty, so that the advantages of a regular Government become visible to them, many will soon long to have similar advantages on the other side of the Vaal River.

(Gardener 1930:104)

Op 10 Januarie 1849 by die Rietrivier skryf Robertson aan John Montagu, Kaapse koloniale sekretaris, dat dit raadsaam sou wees om die swart volke wat onder die beheer van Mosjesj en Sikonjela was, aan Britse gesag te onderwerp, 'which must, I think, ultimately be the case' (CO 1849:2-3). Robertson het dit skynbaar sy taak geag om die goewerneur voortdurend in te lig oor die aard van die politieke atmosfeer onder die inwoners oorkant die Oranjerivier (vgl Midgley 1949:155, 160, 366-367). Hy het self ook eie voorstelle aan die goewerneur gemaak oor die wyse waarop sekere politieke aangeleenthede oorkant die grens hanteer moes word (Midgley 1949:167, 183, 209, 254). Alhoewel hulle dit vermy het om direk na die begrip opstand te verwys, het Robertson en Faure geen geleentheid laat verbygaan om in privaatgesprekke te wys op die gevare van 'n opstand teen die owerheid nie. Om dié boodskap verder te benadruk het hulle in hulle gebede vir die koningin en almal in gesagsposisies gebid (CO 1848:1-5; vgl Dreyer 1929:141).

Robertson het selfs sy kerkraad (Swellendam) so ver gekry om 'n skrywe aan sir Harry Smith te rig toe laasgenoemde in Februarie 1848 op pad van die binneland af terug was na sy anneksasie van die Vrystaat. 'In your Excellency we recognise an important instrument in the hand of God, for the manifestation of His benevolent purposes towards the nations and tribes of South Africa' (Swellendam 1848). Op 9 Februarie 1849 het sir Harry Smith in 'n skrywe aan Robertson te kenne gegee dat hy groot waarde heg aan Robertson en Faure se besoek aan die gebiede oorkant die grens. Smith was vol lof vir hulle pogings 'to promote social order and content among a people so rapidly progressing in paths of error and ignorance' (Gardener 1930:101; Dreyer 1929:149). Daarby het die goewerneur die godsdienssin van die 'Dutch Farmer' as 'n invalspoort gesien waardeur agterdog jeens die Kaapse regering afgebreek kon word (Dreyer 1929:151-152). In sy antwoord aan die goewerneur het Robertson blyke gegee van sy ingenomenheid met Andrew Murray (jr) se aanstelling as leraar van Bloemfontein. Volgens Robertson sou Murray (jr) nou ook die geleentheid hê om die gebied oorkant die Vaalrivier te besoek 'whose Inhabitants will, I trust, by such appointments in the Sovereignty, soon feel convinced of the superior advantages enjoyed by those who live under a regular Government' (Gardener 1930:101). Uit latere korrespondensie van Robertson kom dit aan die lig dat sir Harry Smith tog wel 'n aandeel in die missie van Faure en Robertson gehad het. Robertson skryf in 1858 aan goewerneur George Grey dat die sinode hom en

Faure in 1848 na die trekkers oorkant die Vaal- en Oranjeriviere gestuur het 'by the express and urgent request of Sir Harry Smith' (Swellendam 1858b:1). H C Hopkins sê tereg dat William Robertson 'undoubtedly pro-British' was (De Kock 1976:674).

In teenstelling met sy Skotse kollega William Robertson, was Andrew Murray bedag daarop om politieke strydpunte te vermy. Toe sy seun Andrew (jr) in 1853 na Brittanje op 'n politieke sending vertrek, was ds Murray allermins daarmee beïndruk. 'I did not approve of his going on such a Political mission' (Murray-stukke 1853:2; vgl Du Plessis 1920:156-175). Drie jaar vantevore het hy Andrew (jr) vermaan om nie deur oorhaastige optrede sy (jr) beplande besoek aan die Voortrekkers in gevaar te stel nie. Andrew (jr) moes eers wag vir sir Harry Smith se goedkeuring. Ds Murray (sr) het baie vertroue in die goewerneur gehad. Volgens hom het Smith geen begeerte gehad 'to starve the people beyond the Vaal of the word of life. He has assured myself and others of his great confidence in the power of the Dutch Ministers to quiet and improve the people' (Murray-stukke 1850:1-2). Getuienis dui daarop dat ds Murray wel persoonlik van gevoel was dat die Groot Trek 'n daad van verset was teen 'n wettige regering deur God daargestel (Stodart 1983:61, 78, 90).

Soos Robertson het Thomas Reid en John Taylor pro-Britse sentimente geopenbaar. In *De Zuid-Afrikaan* van 22 Mei 1840 het 'n anonieme leser die vraag gevra: 'Of de predikant de toediening van den Doop en die van het Heilig Avondmaal mag weigeren aan diegenen die op het punt staan te emigreeren?' Reid se antwoord was: 'Het Gouvernement heeft meer dan eens verklaard dat dezulken die over de grensen der Kolonnie [sic] gaan, niet als Kolonisten moeten worden beschouwd, noch het voordeel of de bescherming van deszelfs wetten hebben moeten' (Dreyer 1929:29). Desnieteenstaande hierdie uitspraak skryf Reid aan dieselfde blad enkele weke later: 'Wilt gy het geloven Mynheer Editeur, dat geen enkel Individu, woonachtig, hetzy binnen of buiten de Limieten der Kolonie immer alhier aanzoek heeft gedaan, om kinderen gedoopt te krygen, en aan wien zulks is gewei-gerd geworden' (Stodart 1983:73).

Ons het vantevore aangedui dat John Taylor dit uitdruklik aan die goewerneur gestel het dat hyself teen die trekbeweging gekant was. In sy prediking het hy sy teenkanting uitgespel. Hy het by geleentheid die trekkers vergelyk met 'n Jona van ouds wat van Ninevé af weggevlug het (Dreyer 1929:30). In April 1848 het ds Taylor tydens die nagmaalsnaweek in Burgersdorp gemeentelede ingelig oor die goeie bedoelings waarmee die Kaapse regering van sir Harry Smith die Oranjerivier-Soewereiniteit in Februarie 1848 geannekseer het. Taylor het ook die meer as 700 aanwesiges herinner aan 'the duties they owed to themselves, their deluded countrymen, their Sovereign, and their God'. Hy 'n beroep gedoen op diegene wat ban-

de gehad het met persone oorkant die grens 'to use their best endeavours to recal [sic] them to a sense of their folly and wickedness, and to receive with a deep gratitude the boon and blessings which his Excellency's Proclamation had conferred upon them' (Gardener 1930:55).

7. KOMMER OOR GEESTELIKE NOOD

Volgens D A Kotze (1981:21) het William Robertson hom met die Voortrekkers vereenselwig. Miskien is dit nader aan die waarheid om te sê dat Robertson hom wel vereenselwig het met die geestelike nood van die Voortrekkers, maar polities en kultureel in 'n teenoorgestelde kamp verkeer het. Met empatie en deernis het Robertson aan die godsdienstige behoeftes van die *uitgewekenes* gedink. 'For one's heart melts with pity at seeing professing Christians going so destitute of the means of Religious Instruction' (CO 1848:7). Hy was baie ten gunste daarvan 'dat alle pogingen mogen worden aangewend aan het zoo vurig verlangen der Trans-Vaal Emigranten te voldoen' (Sinodale Kommissie 1848:172). Robertson het in 1848 by die Kaapse regering vir die totstandkoming van 'n teologiese seminarium gepleit. Hierdie inrigting sou ook kon voorsien in die nypende tekort aan leraars oorkant die Oranjerivier (CO 1848:2-3; vgl Sinodale Kommissie 1850:294-295). William Robertson het tydens die vergadering van die sinodale kommissie op 4 September 1850 'n belangwekkende voorstel gemaak. Hy het voorgestel dat 'Gemeenten der Gereformeerde kerk in de Souvereiniteit, in vereeniging met die van Natal, den Ring van Transgariëp uitmaken' (Sinodale Kommissie S2/2 1850:287-288). Dit is deur die byeenkoms goedgekeur. Die Kaapse sinode van 1852 het hierdie reëling so bekragtig (Van der Watt 1977:97-98).

As lid van die sinodale kommissie het William Robertson hom die tekort aan leraars onder die *uitgewekenes* sterk aangetrek. Op 26 September 1853 skryf hy dat hy van harte hoop dat ware evangelie leraars vir die burgers in Transvaal gevind kon word. Volgens Robertson is die saak van so groot belang 'dat de Synode het tot eenen stilligen pligt moest rekenen, om, zoo wel door briefwisseling, als anderzins onderzoek te doen naar de behoeften der *uitgewekenes*, zoo wel aan Onderwijzers als aan Predikanten, en tevens naar de middelen, welke ter hunner beschikking zijn, om in die behoeften te voorzien'. Voordat die sinode hom by die behoefte sou inlaat, moes die posisie van die Transvaalse gemeentes ten opsigte van die Kaapse Kerk opgeklar word. Robertson het die hoop uitgespreek dat die Transvaalse gemeentes, ten spyte van die feit dat hulle onder 'n ander regering staan, wel by die Kaapse Kerk sou inskakel (Sinodale Kommissie 1853:492a-492b). Jare na die Groot Trek skryf hy in *De Gereformeerde Kerkbode* (1873:153-154) 'n ope brief aan sy voormalige lidmate van Swellendam wat na die Transvaal uitgewyk het. 'Het

belang dat ik in vroegere jare in u gesteld heb, vooral in uw geestelike en eeuwig heil, heeft bij mij niet opgehouden, hoewel wij thans ver van elkander verwijderd zijn. Kon ik u en mijne andere vriende in de Transvaalse geweste een besoek brengen, het zou mijn verblijden, daar er zoo vele sake is, waarover ik wenschte met u te spreken'. In die brief doen hy 'n beroep op hulle om in plaas van Nederlandse eerder plaaslike leraars wat hulle opleiding aan die Stellenbosse kweekskool ontvang het, te beroep. Volgens hom het die vrysinnige teologie nog groot aanhang in Nederland gehad (vgl Sinodale Kommissie 1853:292b; *De Gereformeerde Kerkbode* 1873:153-154).

8. SLOTOPMERKINGS

U G Lauts se stelling dat die aanwesigheid van Skotse leraars in die Kaapse Kerk een van die beweegredes vir die Groot Trek was (vgl *De Gereformeerde Kerkbode* 1849a:8-9), is moeilik om te substansieer. Muller (1988:181-183) is van mening dat die Britse verengelsingbeleid op sigself nie as 'n vername oorsaak van die Groot Trek beskou moet word nie. Die Skotse leraars het self nie gehoor gegee aan regeringsinstruksies om lidmate Engels te help leer nie. Die Kaapse regeringsekretaris Bell het in 1839 die Skotse grenspredikant Colin Fraser tereggewys, omdat laasgenoemde aangehou het 'on sending us Dutch documents' (Muller 1988:182)! Daarby het Voortrekkers na hulle vestiging in die nuwe gebiede steeds met groot waardering teruggedink aan hulle leraars (oorwegend Skotte) tuis. Robertson, Taylor en Murray was besonder geliefd onder hulle. Kommandant Gert Kruger het byvoorbeeld die wêreldse respek vir ds Murray gehad (Murray-korrespondensie 1847:3). Tydens die besoeke van die sinodale afvaardigings het trekkers met belangstelling kom luister na die prediking van Andrew Murray en William Robertson (*De Gereformeerde Kerkbode* 1849a:8). Soos reeds aangetoon is dié twee Skotte weliswaar deur sommige trekkers as regeringsvertegenwoordigers beskou. Dit geld egter ook vir die nie-Skotse lede van die sinodale afvaardiging. Spoelstra (1963:36) reken dat die nasionale verskil tussen die Skotse leraars en hulle Hollandse lidmate dikwels verkeerdlik oordryf word. Dit is wel waar dat die gebrek aan differensiasie in die Kaapse Kerk tussen swart en wit 'n oorsaak vir die Groot Trek was. In die verband kan die invloed van die Skotse leraars gemeld word (Muller 1988:201-204). Dr Robertson was byvoorbeeld daarvoor bekend dat hy toegesien het dat almal 'onaangezien kleur of afkomste' in alle gemeentelike voorregte moes deel (Muller 1988:203).

Dit is onbetwisbaar dat die Skotse predikante wel begaan was oor die geestelike nood van die Voortrekkers. Hulle was verontrus oor 'n moontlike godsdienstige veragtering onder die trekkers. Herhaaldelik het hulle hulle diepe besorgdheid uitgespreek oor die geestelike verwildering wat ingetree het. In die godsdienstverslag van Cradock van 1836 meld 'n bekommerde ds Taylor: 'Eenige Familien in

onze Gemeente zoo wel als uit vele andere Gemeentens hebben hen Land en Kerk verlaten; waarschylyk met de bedoeling niet weder te koomen en onder de woeste Heidenen te gaan woonen, waar gene Kerken nog Leeraars zyn' (Stodart 1983:62). Die Skotse predikante het die eerlike oortuiging gehuldig dat dit, die ellendige grenstoestande ten spyt, vir die inwoners van hierdie gebiede steeds beter was onder die Britse vlag as om hulle in 'n woeste en onbekende wildernis te begewe (Dreyer 1936:371). Die uittog uit hulle gemeentes het die Skotte in 'n moeilike posisie geplaas. Baie van hulle lidmate het nie weggetrek nie. Hul gemeentes was reeds enorm groot en dit sou 'n geweldige las op hulle plaas om nog 'n groter area te bedien. Self was hulle burgers van dié land teen wie se koloniale ekspansionisme die Voortrekkers in verset gekom het. In die lig hiervan sou dit werklik vreemd gewees het as die Skotse predikante hulle wel met die *uitgewekenen* se griewe en politieke aspirasies vereenselwig het (vgl Engelbrecht 1953:62). Daarby was die predikante van die Kaapse Kerk toe almal gesalarieerde staatsamptenare.

Die Skotte het die trekkers gesien as 'n groep misleide, soms ook opstandige mense met 'n utopiese ideaal wat in die praktyk nie haalbaar was nie (Stodart & Brown 1989:216-217). 'Vir hulle was die Trek dan ook niks anders as 'n opstandige daad teen die Britse gesag, en die Trekkers was in hulle oë niks anders as opstandelinge wat onwaardig was om die sakramente te ontvang' (Engelbrecht 1953:46). Die Skotse predikante het die Groot Trek as 'an act of disloyalty' beskou (Boucher 1969:44). Het hulle en die Kaapse Kerk in die besonder wel genoeg gedoen vir die versorging van die *uitgewekenen*? Myns insiens, nee (vgl Pont 1989:658-661). Nee, veral gedurende dié jare wat die uittog op sy hoogtepunt was (vgl Van Niekerk 1966:193-194). Spoelstra (1915:66-69) en Marais (1919:182-188) se betoë dat wel genoeg gedoen is, oortuig nie. Boucher (1969:44) stel dit as 'the tardiness of the Cape Church to assist the trekkers'. Emigrante is inderwaarheid onder tug geplaas, daar die ring van Graaff-Reinet beslis het dat leraars die Voortrekkers kon besoek, maar lidmaatsvoorregte soos die sakramente hulle geweier is (Pont 1989:659). Vanaf 1843 het daar wel 'n merkbare versagting in die houding van die Kaapse Kerk teenoor die Voortrekkers ingetree. Ordonnansie No 7 van 1843 het die kerk 'n groter mate van vryheid ten opsigte van die staat gegee en toe het dit ook duidelik begin word dat die Groot Trek 'n 'gevestigde gemeenskap buite die kolonie tot gevolg gehad het' (Van der Watt 1975:54; vgl Stodart 1983:69-70). Taylor, Robertson en Murray het hulle oorkant die Oranje begeef, maar hulle besoeke het op 'n *ad hoc* grondslag plaasgevind. Tereg sou gesê kon word dat die Skotte se ingesteldheid teenoor die geestelike bearbeiding van die Voortrekkers deur 'n groot mate van teenstrydigheid gekenmerk was. Aan die een kant 'n opregte besorgdheid oor die Voortrekkers se geestelike welsyn, aan die ander kant 'n huiwering om speedig en daadwerklik iets aan die saak te doen.

Literatuurverwysings

- Aktuarus 1848. Briewe aan Aktuaris S3/1/4. Staatsargief: Kaapstad.
- Basson, J F 1973. Die Groot Trek en die ring van Graaff-Réinet 1836-1846. Ongepubliseerde Lisensiaatskripsie, Universiteit van Stellenbosch.
- Beaufort-Wes 1847. Kerkraadsnotule Beaufort-Wes G12/1/1. Kaapstad: Staatsargief.
- Beyers, C J (ed) 1977. *Dictionary of South African biography, Vol III*. Cape Town: Tafelberg.
- Böeseken, A 1983. *Van oorloë en vrede: Onder die suidersterre 1795-1910*, Kaapstad: Tafelberg.
- Boucher, M 1969. The frontier and religion: A comparative study of the United States of America and South Africa in the first half of the nineteenth century, in Kieser, A (ed), *Archives year book for South African history, Vol II* (1968). Pretoria: Government Printer.
- Boucher, M (ed) 1985. *Livingstone letters 1843 to 1872*. Johannesburg: Brenthurst Press.
- Breytenbach, J H (red) [1958]. *Notule van die Natalse Volksraad (Volledig met alle bylae daarby) (1838-1845) in Suid-Afrikaanse Argiefstukke*. Pretoria: Staatsdrukker. (Natal No 1.)
- Chamberlin, D (ed) 1940. *Some letters from Livingstone 1840-1872*. London: Oxford University Press.
- Chase, J C 1968. *The Natal papers: A reprint of all notices and public documents connected with that territory including a description of the country and a history of events from 1498 to 1843*. Cape Town: Struik.
- Claasen, J P 1981. *Die Jerusalemgangers met besondere verwysing na J A Enslin*. Silverton: J P Claasen.
- Colonial Office 1836. CO 454 No 48, J Taylor – J Bell, 22 August 1836. Kaapstad: Staatsargief.
- 1838. CO 475 No 22, A Faure – J Bell, 25 May 1838. Kaapstad: Staatsargief.
- 1839. CO 492 No 122, J Taylor – J Bell, 13 October 1839. Kaapstad: Staatsargief.
- 1840. CO 492 No 76, J Taylor – J Bell, 28 September 1840. Kaapstad: Staatsargief.
- 1848. CO 574, W Robertson – J Montagu, 23 November 1848. Kaapstad: Staatsargief.
- 1849. CO 582, W Robertson – J Montagu, 10 January 1849. Kaapstad: Staatsargief.
- Cradock 1841. Kerkraadsnotule: Cradock G11/1/1. Kaapstad: Staatsargief.

- De Gereformeerde Kerkbode* 1849a. De Uitgewekenen, 13 Januarie 1849, bl 8-13.
- 1849b. Kerknieuws. 27 Januarie 1849, bl 27-29.
- 1849c. De leden der Gereformeerde Kerk over de Oranje Rivier. 10 Maart 1849, bl 77-78.
- 1849d. Leden der Gereformeerde Kerk aan de overzijde der Oranje Rivier. 24 Maart 1849, bl 93-95.
- 1873. Open Brief. 17 Mei 1873, bl 153-154.
- De Jongh, P S 1987. *Sarel Cilliers: 'n Biografie oor die voortrekkerfiguur Sarel Cilliers*. Johannesburg: Perskor.
- De Kerkbode* 1921a. Uit de Oude Geskiedenis II, 14 April 1921, bl 405-409.
- 1921b. Uit de Oude Geskiedenis III, 21 April 1921, bl 438-441.
- 1921c. Uit de Oude Geskiedenis IV, 28 April 1921, bl 471-473.
- 1927. Skotse Predikante in ons Kerk, 30 Maart 1927, bl 452-453.
- De Kock, W J (ed) 1976. *Dictionary of South African biography, Vol I*. Cape Town: Tafelberg.
- Dreyer, A 1929. *Die Kaapse kerk en die Groot Trek: Amptelike en ander stukke versamel, van aantekeninge voorsien en uitgegee*. Kaapstad: Van de Sandt.
- 1932. *Die Voortrekkers en hul kerk: Sketse uit die kerklike geskiedenis van die Groot Trek*. Kaapstad: Nasionale Pers.
- 1936. Skotse predikante in ons kerk: Eerste groep 1822-1836. *Die Soeklig XIV*, 369-373.
- Du Plessis, J 1920. *Het leven van Andrew Murray*. Kaapstad: Zuid Afrikaanse Bijbelvereniging.
- Du Toit, H D A 1947. Predikers en prediking in die Nederduitse Gereformeerde Kerk van Suid-Afrika. Ongepubliseerde DD-proefskrif, Universiteit van Pretoria.
- Engelbrecht, S P 1953. *Die geskiedenis van die Nederduitsch Hervormde Kerk van Afrika*. Kaapstad: HAUM.
- 1957. Nogmaals dr G D Scholtz se geskiedenis van die Nederduitse Hervormde of Gereformeerde Kerk. Pretoria: Ned Hervormde Kerk van Afrika.
- Gerdener, G B A 1930. *Boustowwe vir die geskiedenis van die Nederduits-Gereformeerde Kerk in die Transgariëp*. Kaapstad: Nasionale Pers.
- 1934. *Ons kerk in die Transgariëp: Geskiedenis van die Ned Geref Kerke in Natal, Vrystaat en Transvaal*. Kaapstad: Die Suid-Afrikaanse Bybelvereniging.
- Graaff-Reinet 1838a. Ringsnotule: Graaff-Reinet R3/1. Kaapstad: Staatsargief.
- 1838b. Ringsnotule: Graaff-Reinet R3/2. Kaapstad: Staatsargief.
- 1845. Ringsnotule Graaff-Reinet R3/4. Kaapstad: Staatsargief.

- Graaff-Reinet 1846. Ringsnotule Graaff-Reinet R3/4. Kaapstad: Staatsargief.
- 1848. Ringsnotule Graaff-Reinet R3/5. Kaapstad: Staatsargief.
- Handelingen 1847. *De handelingen der zeven eersten vergaderingen van de Algemeene Synode der Nederduitsch Gereformeerde Kerk van Zuid-Afrika*. Kaapstad: Nederduitsch Gereformeerde Kerk van Zuid-Afrika.
- Hopkins, H C [1968]. *Die Ned Geref Kerk Cradock 1818-1968*. Cradock: Kerkraad van Cradock.
- Kotze, D A 1981. *Van Roodezand tot Gariep: Die 150-jarige bestaan van die N G. Gemeente Clanwilliam 1826-1976*. s l: s n.
- Liebenberg, B J 1977. *Andries Pretorius in Natal*. Pretoria: Academica.
- Holmes, T (ed) 1990. *David Livingstone – Letters & documents 1841-1872: The Zambian collection at The Livingstone Museum containing a wealth of restored, previously unknown or unpublished texts*. Livingstone: The Livingstone Museum.
- Louden, R S 1963. *The true face of the Kirk: An examination of the ethos and traditions of the Church of Scotland*. London: Oxford University Press.
- Macgregor-collection 1838. B C 9, W Robertson – J Fairbairn, 12 June 1838. Jagger Library: University of Cape Town.
- Marais, J I 1919. *Geschiedenis der Nederduits Gereformeerde Kerk in Zuid-Afrika, tot op de Grote Trek*. Stellenbosch: Het Administratie-Bureau.
- Marquard-familie 1848. MSB317.1(11), A Murray (sr) – M Murray, Saturday 1 April 1848. Kaapstad: Suid-Afrikaanse Biblioteek.
- Midgley, J F 1949. The Orange River sovereignty (1848-1854), in Beyers, C J (ed), *Archives year book for South African history, Vol II*. Pretoria: Government Printer.
- Moorrees, A 1937. *Die Nederduitse Gereformeerde Kerk in Suid-Afrika 1652-1873*. Kaapstad: SA Bybelvereniging.
- Muller, C F J (red) 1977a. *500 jaar Suid-Afrikaanse Geskiedenis*. Pretoria: Academica.
- Muller, C F J 1977b. *Die Britse owerheid en die Groot Trek*. Pretoria: Academica.
- 1988. *Die oorsprong van die Groot Trek*. Pretoria: Universiteit van Suid-Afrika.
- Murray-briewe 1847. A Murray (sr) – J & A Murray (jr), 4 November 1847. DW de Villiers-privaatversameling: Die Strand.
- Murray-korrespondensie 1847. Lêer 18D No 66, D Livingstone – A Murray (sr), 10 June 1847. Reinet Huis: Graaff-Reinet.
- Murray-stukke [1847]. P1/2(b), A Murray (sr) – A Faure, s a. Kaapstad: Staatsargief.

- Murray-stukke 1847a. P1/2(c), D Livingstone – A Murray (sr), 10 June 1847. Kaapstad: Staatsargief.
- 1847b. P1/2(b), A Murray (sr) – HD Warden, 31 December 1847. Kaapstad: Staatsargief.
- 1848a. P1/2(b), H D Warden – A Murray (sr), 14 January 1848. Kaapstad: Staatsargief.
- 1848b. P1/2(b), Rietriviergemeenskap – A Murray (sr), 27 Januarie 1848. Kaapstad: Staatsargief.
- 1848c. P1/2(b), A Faure – A Murray (sr), 16 Februarie 1848. Kaapstad: Staatsargief.
- 1850. P1A/2/1, A Murray (sr) – A Murray (jr), 27 July 1850. Kaapstad: Staatsargief.
- 1853. P1/4/1, A Murray (sr) – C Murray, 9 November 1853. Kaapstad: Staatsargief.
- Nederduitse Hervormde Kerk 1837. *Algemeene Vergadering der Nederduitse Hervormde Kerk 1837: Herderlyke herinneringen en toespraak by geleentheid der sluiting van de buitengewone Algemeene Vergadering der Nederduitse Hervormde Kerk, gehoude in de maanden October en November des Jaars 1837.* Kaapstad: Algemeene Vergadering der Nederduitse Hervormde Kerk.
- Oberholster, J J et al [1963]. *Die Nederduitse Gereformeerde Kerk in die Oranje Vrystaat.* Bloemfontein: NG Kerk in die O V S.
- Pont, A D 1989. Die Groot Trek en die kerk. *HTS* 45/3, 655-670.
- Preller, G S 1938. *Voortrekkermense, Vol V.* Kaapstad: Nasionale Pers.
- 1940. *Andries Pretorius: Lewensbeskrywing van die Voortrekker Kommandant-Generaal.* Johannesburg: Die Afrikaanse Pers.
- Pretorius, H S & Krüger, D W (reds) 1937. *Voortrekker-argiefstukke 1829-1849.* Pretoria: Staatsdrukker.
- Pretorius, H S & Krynauw, D W (reds) 1949. *Transvaalse argiefstukke Staatsekretaris: Inkomende stukke 1850-1853.* Pretoria: Staatsdrukker.
- Robertson, W 1838. *Derde brief van eenen leeraar in Zuid-Afrika aan zyne gemeente.* [Kaapstad]: s n.
- Schapera, I (ed) 1959. *David Livingstone: Family letters 1841-1856, Vol 2 (1849-1856).* London: Chatto & Windus.
- 1961. *Livingstone's missionary correspondence 1841-1856.* London: Chatto & Windus.
- 1974. *David Livingstone South African papers 1849-1853.* Cape Town: Van Riebeeck Society.

- Scholtz, G D 1956. *Die geskiedenis van die Nederduitse Hervormde of Gereformeerde Kerk van Suid-Afrika 1842-1885*. Pretoria: NG Kerk-Uitgewers.
- [1958]. *My verdere antwoord aan prof dr S P Engelbrecht*. [Johannesburg]: s n.
- Sinodale Kommissie 1848. Notule Sinodale Kommissie S2/2. Kaapstad: Staatsargief.
- 1850. Notule Sinodale Kommissie S2/2. Kaapstad: Staatsargief.
- 1853. Notule Sinodale Kommissie S2/3. Kaapstad: Staatsargief.
- Spolstra, B 1963. *Die 'Doppers' in Suid-Afrika 1760-1899*. Kaapstad: Nasionale Boekhandel.
- Spolstra, C 1915. *Het kerkelijk en godsdienstig leven der boeren na den Grooten Trek*. Kampen: Kok.
- Stodart, CF le R 1983. *Die Nederduitse Gereformeerde ring van Graaff-Reinet: 'n Tipering en beskrywing van sy werksaamhede 1824-1928*. Ongepubliseerde DTh-proefskrif, Universiteit van Stellenbosch.
- Stodart, C F le R & Brown, E 1989. *Die ring van Graaff-Reinet en die Groot Trek*. *NGTT* 30/2, 214-223.
- Swellendam 1848. Uitgaande briewe kerkraad Swellendam G7/2/2: Kerkraad – H Smith, 28 Februarie 1848. Kaapstad: Staatsargief.
- 1858a. Uitgaande briewe kerkraad Swellendam G7/2/2: W Robertson – D Livingstone, 8 June 1858. Kaapstad: Staatsargief.
- 1858b. Uitgaande briewe kerkraad Swellendam G7/2/2: W Robertson – G Grey, 10 November 1858. Kaapstad: Staatsargief.
- 1858c. Inkomende briewe kerkraad Swellendam G7/3/3: D Livingstone – W Robertson, 23 September 1858. Kaapstad: Staatsargief.
- The Graaff-Reinet Advertiser 1985. *Die Groot Trek*, 11 February 1985, bl 3 en 4.
- Thom, H B 1947. *Die lewe van Gert Maritz*. Kaapstad: Nasionale Pers.
- Van der Watt, P B 1975. *Die Loedolff-saak en die Nederduitse Gereformeerde Kerk 1862-1962: 'n Kerkhistories-kerkregtelike studie*. Kaapstad: Tafelberg.
- 1977. *Die Nederduitse Gereformeerde Kerk 1834-1866*. Pretoria: NG Kerkboekhandel.
- Van Niekerk, A P 1966. *Die Kaapse pers en die Groot Trek 1834-1842*. Ongepubliseerde MA-verhandeling, Universiteit van Suid-Afrika.
- Wilson, M & Thompson, L (eds) 1986. *A history of South Africa to 1870*. Cape Town: David Philip.